

UDK BROJEVI: 72(497.11)"1926"
72.071.1(497.11)"1926"
ID BROJ: 219790604

Aleksandar Kadrijević
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

SRPSKA ARHITEKTURA U 1926. GODINI – IZMEĐU KONTINUITETA I REFORME

Apstrakt:

Dostupnost raznorodnih izvora, kao i sve iscrpnijih historiografskih studija o međuratnoj epohi, pruža osnovu za iznošenje kritičkih zapažanja o srpskoj arhitekturi u 1926. godini, razvijanoj na širem prostoru Kraljevine SHS. U fenomenološkom smislu ona se može analizirati dvojako: kroz prizmu njenog unutrašnjeg samosagledavanja izraženog u inicijativama i reakcijama ključnih protagonista (projektanata, naručilaca, konzumenata, hroničara i kritičara), kao i na osnovu današnjih interesa za razumevanjem prošlosti putem užih historiografskih platformi koje sa distance problematizuju najrazličitije aspekte nekadašnjeg građenja.

Primarno zagledana u daleke srednjovekovne korene, koliko i minulu oslobodilačku epopeju, srpska arhitektonska kultura je u 1926. godini paralelno nastavila svoju evropeizaciju, stvarajući osnovu za neminovnu modernizacijsku reformu. Prilježni i nadahnuti, stvaralački su je obeležili autori srednje i mlađe generacije – Dragiša Brašovan, Momir Korunović, Aleksandar Đorđević, Milan Zloković, Branislav Kojić, braća Krstić i Aleksandar Vasić, produžujući efektivnost svih zastupljenih pravaca.

Ključne reči:

arhitektura, 1926, Srbija, Beograd, graditelji, dela, ideje

Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektu
Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije br. 177013 (*Srpska umetnost 20. veka: nacionalno i Evropa*)

Uvod: mogući uglovi posmatranja

Precizno periodizovanje nedovoljno proučenih slojeva arhitektonskog nasleđa spada u prioritetne ciljeve naučne istoriografije. Bez toga, oni se ne mogu svestrano rastumačiti, a ni pripojiti hronološkom sledu graditeljskih ideja.¹ Ali i u tom procesu prevlađuju selektivna tehnička razgraničenja, zavisna od dužine perioda koji se razmatra. Tako se, na primer, za razliku od monografskih, zbirna tumačenja arhitektonskih stremljenja najčešće usmeravaju ka razdoblju od nekoliko decenija ili čitavom veku građenja, retko se usredsređujući na posebne decenije ili prelomne godine.² Otud sveobuhvatno posmatranje graditeljske produkcije ostvarene u jednoj kalendarskoj godini, predstavlja tematski emancipatorsku, ali istraživački veoma zahtevnu novinu.

Iako je zbog višegodišnjeg procesa izgradnje arhitektonskih objekata i obilja paralelnih stručnih poduhvata naizgled nezahvalno karakterisati stanje u arhitekturi određene nacije tokom jedne godine,³ ono se ipak može rekonstruisati prema primarnim istoriografskim parametrima.⁴ Uz pojave svojstvene takozvanom „glavnom toku“, trebalo bi ravnomerno osvetliti njihovu kritičku opoziciju i bezličnu masovnu produkciju. Pri tome je potrebno pronaći prihvatljiv analitički balans kako bi se izbeglo pristrasno redukovanje ili preopširno vrednovanje mnoštva evidentiranih pojava.

Dostupnost raznorodnih izvora,⁵ kao i sve iscrpnijih istoriografskih studija o međuratnoj epohi, pruža osnovu za iznošenje kritičkih zapažanja o srpskoj arhitekturi u 1926. godini, razvijanoj na širem prostoru Kraljevine SHS. U fenomenološkom smislu ona se može analizirati dvojako: kroz prizmu njenog unutrašnjeg samosagledavanja izraženog u inicijativama i reakcijama ključnih protagonista (projektanata, naručilaca, konzumenata, hroničara i kritičara), kao i na osnovu današnjih interesa za razumevanjem prošlosti putem užih istoriografskih platformi koje sa distance problematizuju najrazličitije aspekte nekadašnjeg građenja.

U sadržajnom pogledu, stanje u tadašnjoj srpskoj arhitekturi se može predstaviti kroz obuhvatniji ili užu interpretativni okvir. Temeljit osvrt, primeren obimu iscrpne monografije ili doktorske disertacije, podrazumevao bi podrobnu analizu njenih socijalnih, ideoloških, teorijskih, tipoloških, programskih, stilističkih, tehničkih, urbanističkih i topografskih obeležja, uključujući i poređenje sa stanjem u graditeljstvu drugih sredina. Sa druge strane, uže sagledavanje, pretočeno u kraće rasprave, monografske i pregledne članke, podstaklo bi pojavu celovitijih prikaza i produbilo njihovu kritičku metodologiju.

Organizacija i profil srpske arhitektonske struke u 1926. godini

Sredinom treće decenije srpska arhitektonska kultura je i pored šarolikosti zastupljenih programa posedovala unutrašnju metodološku koherentnost, prepoznatljivu na širem prostoru Balkana. Konsolidujući svoje resurse nakon

Prvog svetskog rata koji joj je doneo generacijsku kadrovsku smenu, devastaciju građevinskog fonda i preusmerenje ka jugoslovenskim stvaralačkim perspektivama,⁶ pokretačke akcije preduzimala je iz Beograda, tradicionalnog institucionalnog i razvojnog centra, u kome je živelo preko 80% raspoloživih stručnjaka.

Sedam godina po završetku razarajućeg rata, ustanove srpskih arhitekata, integrisane u sistem jugoslovenskih tehničkih udruženja, vidno su se izdvajale u regionalnim okvirima, odražavajući ideološki nedogmatičan profil „beogradske škole“ koja se po samodovoljnosti razlikovala od naprednijih centara sa zapada države. Odlikovala se neskrivenim formalističkim sklonostima (od kojih nije bila imuna ni emancipatorska projektantska elita), težeći unikatnom uobličavanju građevina i po cenu njihove stilske nezaokruženosti, uslovljene skromnim mogućnostima sredine u primeni odgovarajućih materijala i ornamenata.⁷ Sa druge strane, nosioci masovne produkcije, oslonjeni na stilsko šabloniziranje, iscrpljivali su se u suvoparnoj konvencionalnosti i površnim improvizacijama. I pored unutrašnje hijerarhijske kohezije, škola nije onemogućavala upliv spoljnih uticaja koje je kontrolisano usvajala, čuvajući vlastiti identitet.

Početak dvadesetih godina, unutar demografski uvećane jugoslovenske prestonice,⁸ omasovljeni graditeljski poduhvati su privlačili stručnjake iz razvijenijih arhitektonskih sredina. Iako je među njima bilo i afirmisanih autora, poput Nikolaja Vasiljeva, Vjekoslava Bastla, Dionisa Sunka i Florestana di Fausta, domaći graditelji sa njima nisu kontaktirali, kao uostalom ni sa predvodnicima međunarodne avangarde,⁹ saradujući pre sa kulturološki bliskim, u srpsku sredinu dublje infiltriranim ruskim emigrantima (Krasnovim, Lukomskim, Gulinom, Androsovim i Papkovim).¹⁰

Od 111.739 građana, koliko je Beograd imao 1921. godine, njegovo stanovništvo se do kraja 1926. uvećalo na 243.624 registrovanih žitelja.¹¹ Uprkos visokih troškova izgradnje novih objekata (pretežno interpoliranih višespratnica za poslovanje i rentu),¹² 1926. godine je započeo period najintenzivnije građevinske aktivnosti koji je trajao do konca 1928, kulminiravši u 1927. godini.¹³ U 1926. je izgrađeno 488 novih zgrada različite spratnosti u vrednosti od 226,902 hiljade dinara – 60% više nego u 1924. i 45% u 1925. godini, sa 1436 stanova, od čega 868 manjih i 576 većih. Kuriozitet je da su tek u 19 novih zgrada uvedeni liftovi, koji su u Beogradu počeli da se uvode početkom dvadesetih godina.¹⁴ Posebnu pažnju privukao je reprezentativni osobni lift 1926. godine instaliran u palati Srpske kraljevske akademije, sa vratima voznog okna od dekorativnog kovanog gvožđa.¹⁵ Od 1928. pa do 1931. godine, prestonička građevinska delatnost značajno opada zbog svetske ekonomske krize, iako su troškovi izgradnje pojevtinili za pedeset procenata.¹⁶

Projektantska praksa, odeljena na hijerarhizovani državni i razgranati privatni sektor, razvijala se u programskim segmentima, dobijajući skromnu teorijsku potporu u stručnoj periodici i nastavi Arhitektonskog odeljenja Tehničkog fakulteta. Šezdesetak projekata različitih generacija radilo je 1926. godine u državnim nadležstvima, dobijajući mimo konkursa porudžbine za nove objekte na mesečnom, a ponekad i nedeljnom nivou, dok je oko dvestačetdeset ovlašćenih arhitekata,

građevinskih inženjera i pomoćnih tehničara delovalo u sistemu privatnih biroa, boreći se za afirmaciju na tržištu probirljivih naručilaca.¹⁷ Angažovani od strane Arhitektonskog odeljenja Ministarstva građevina, Ministarstva vojnog, Ministarstva vera, Ministarstva zdravlja, Direkcije železnica, Uprave monopola, Uprave dvora, opštinskih i sreskih službi, srpski „državni“ projektanti su širom Kraljevine SHS podigli mnoštvo zgrada različitih namena, obogaćujući vekovima neuređivane ambijente.¹⁸ Uglavnom su gradili na prostoru današnje Srbije i Makedonije, a u manjoj meri na prostoru Crne Gore, BiH, Hrvatske i Slovenije, pretežno u sredinama sa preovlađujućim srpskim stanovništvom.

Pod pritiskom novih generacija, tek je manjina renomiranih projekatana iz razdoblja Kraljevine Srbije (1882–1914) u međuratnom periodu uspela da održi kontinuitet rada (Nikola Nestorović, Dragutin Đorđević, Branko Tanazević, Petar Popović, Dušan Živanović, Vladimir Popović, Dragutin Maslač), dok je glavina skromno zaokružila opus, napuštajući životnu scenu.¹⁹

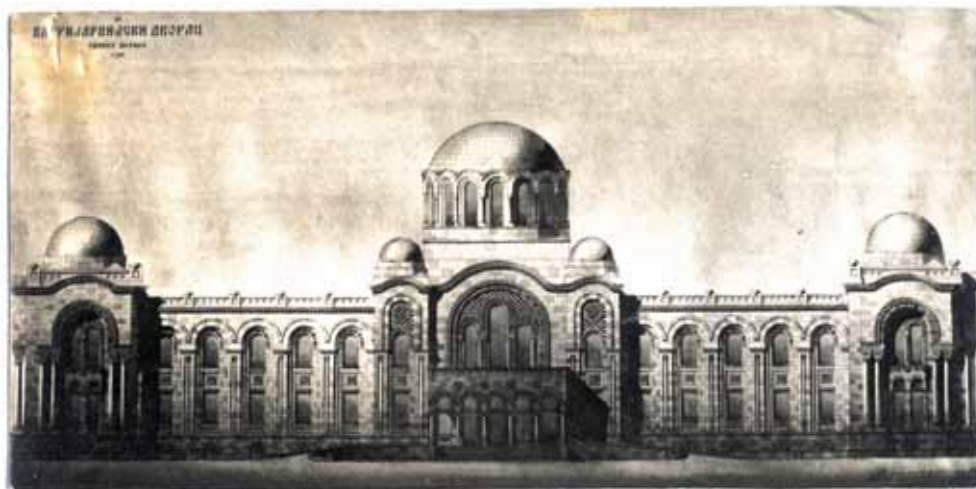
Klub arhitekata beogradske sekcije Udruženja jugoslovenskih inženjera i arhitekata, osnovan 1920. godine,²⁰ uz Univerzitet najuticajnije stručno telo srpskih graditelja, i u 1926. godine je praktikovao jednonedeljne sastanke svojih članova (oko pedeset, među kojima je bilo i žena), na kojima se tražila veća legalnost konkursnih nadmetanja i tesnija saradnja sa svetom. Na njegovom čelu nalazio se ugledni projektant starije generacije Petar Bajalović (1876–1947), profesor Univerziteta (poslednja godina šestogodišnjeg predsedavanja), dok je sekretar bio Branislav Kojić (1899–1987), agilni predstavnik nove generacije arhitekata. Na godišnjoj januarskoj skupštini, napomenuto je da „stalna borba za zaštitu staleških interesa zahteva pozitivne akcije, jer previše smo povučeni u sebe, nedostaju predavanja, studije, razmišljanja pojedinaca veze sa inostranstvom“.²¹ Ukazano je i na činjenicu da „nisu pretresani rezultati Međunarodne izložbe dekorativnih umetnosti održane u Parizu 1925. god., kao i da nije obeležena stogodišnjica rođenja Šarla Garnijea o čemu se u svetu mnogo govorilo a kod nas ništa“.²² Iako je sekcija postepeno obogaćivala svoju delatnost, opipljiviji rezultati rada Kluba će se osetiti tek početkom četvrtdeceenije. Jedna od njegovih glavnih aktivnosti odnosila se na praćenje novoizgrađenih prestoničkih zgrada i nagrađivanje njihovih „najlepših“ fasada. Prvi put dodeljena 1924. godine ruskom emigrantu Nikolaju Vasiljevu,²³ ta nagrada je 1930. retroaktivno za 1926. godinu pripala arh. Dragiši Brašovanu za reprezentativnu *Šarkinu vilu* u Deligradskoj ulici.²⁴

Arhitektonski osek Tehničkog fakuleta Univerziteta u Beogradu se 1926. godine nalazio na svojevrsnoj ideološkoj prekretnici,²⁵ jer su zastarele nastavne programe sve odlučnije osporavali mlađi reformisti. Uprkos unutrašnjih neslaganja, kao nacionalna obrazovna ustanova koja presudno formira stručni podmladak, fakultet je u javnosti očuvao stožerni autoritet. Starije generacije predavača, još uvek brojčano dominantne, uporno su insistirale na koncepcijama srpsko-vizantijskog i akademističkog stila, ignorišući značaj nadirućeg modernizma, čije

propagiranje nisu ometale. Sve dostupniji rezultati razgranatih vizantoloških studija, snažno su podstakli reinterpetaciju istočnohrišćanskog srednjovekovlja u aktuelnoj arhitekturi.²⁶

Vođeni nostalgичnim predilekcijama i nesprenni na promene, stariji nastavnici nisu poklanjali pažnju industrijskoj arhitekturi i problemima socijalnog stanovanja, favorizujući monumentalne simbolične građevine – hipetrofirane javne spomenike, katedralne crkve i reprezentativna državna nadleštva. Otud su studentski seminarski i diplomski radovi po pravilu osmišljavani u nekom od poželjnih „stilova“, odražavajući romantičarski zanos i crtačku perfekciju, umesto istraživačku inovativnost i društvenu odgovornost. Konzervativni kult odabiranja, a potom i kombinovanja elemenata sa uzornih istorijskih zdanja (estetika analogijskog eklektizma), predugo je opterećivao nastavu starijih profesora, okamenjujući razvoj arhitektonskih programa. No i pored tematske retrogradnosti, u prikazima „besmrtnih“ zdanja najtalentovaniji studenti su uspevali da iskažu snažno stvaralačko nadahnuće.

Ideologizovana državna kultura sećanja na minule Oslobođilačke ratove Srbije (1912–1918), studente je nagnala da na zapaženim izlozbama svog kluba (osnovan 1924),²⁷ srednjovekovne uzore obogaćuju nanosima postsecesije i aktuelnog ekspresionizma. Redovno popularisane u javnosti, njihove izložbe su privukle pažnju jugoslovenskog kralja Aleksandra I Karađorđevića, koji je u društvu kraljice Marije i rektora Pavla Popovića posetio februarsku smotru 1926. godine.²⁸ Tokom jednosatne posete, kralj se najviše zadržao pred projektom Patrijaršijskog dvorca Tome Marinkovića (kome će to biti i diplomski rad juna iste godine), Arheološkim muzejem Miodraga Matića i radovima Branka Krstića.²⁹ Određeni broj studenata posvetio se oživljavanju tekovina barokne i klasicističke arhitekture.

Toma Marinković, Patrijaršijski dvorac, studentski rad, 1926.

Georgije Kovaljevski, Studentski dom Kralja Aleksandra I, Beograd, 1926-1930.

Akademski konzervativizam nove zgrade *Tehničkog fakulteta* koja se gradila prema projektu njegovih nastavnika Nikole Nestorovića (1868–1957) i Branka Tanazevića (1876–1945),³⁰ u svesti posmatrača odražavao je prestižni status te visokoškolske ustanove (uprkos retardiranosti prostornog rešenja odobrenog 1925. godine). U kompozicionom i simboličkom sadejstvu sa palatama *Državnog arhiva* (arh. Nikolaj Krasnov 1925), *Univerzitetske biblioteke* (arh. Nikola Nestorović i Dragutin Đorđević, 1921–1926),³¹ i *Studentskog doma Kralja Aleksandra I* (arh. Georgij Kovaljevski, izgradnja tekla ubrzano 1926),³² predstavljao je stožernu palatu novog univerzitetskog centra.

Univerzitetska biblioteka i Tehnički fakultet u Beogradu, razglednica, početak 1930ih.

Među samo jedanaest studenata koji su tokom 1926. godine odbranili svoj diplomski rad,³³ izdvojio se tridesetdvođodšnji Aleksandar Deroko (1894–1988), okončavši studije u februaru.³⁴ Aktivan i ambiciozan, brzo se uputio na usavršavanje u Francusku kao stipendista tamošnje vlade, učestvujući krajem godine i na konkursu za hram *sv. Save* u Beogradu. Među ostalim preduzimljivim diplomcima, koji će naknadno razviti privatnu praksu, važno je istaći Đuru Borošića (1900–1965), rođenog Zagrepčanina.³⁵ Te godine diplomirali su i Jovan D. Jovanović,³⁶ Petar Kovikov,³⁷ i Dragomir Popović (kasnije publicista i projektant Beogradske opštine).³⁸ Među studentima koji su 1926. uporedo studirali i radili, uz Branka Krstića (1902–1978),³⁹ kome je i javno priznat talenat,⁴⁰ afirmisao se Rajko Tatić (1900–1979, diplomirao 1927),⁴¹ plodno saradujući sa fakultetskim mentorom, prof. Svetozarom Jovanovićem.

Paralelno sa domaćim visokoškolskim tokovima, na pariskoj Sorboni 1926. godine estetiku je doktorirao Milutin Borisavljević (1889–1969), koji će po povratku Beograd osnovati privatni biro i utemeljiti arhitektonsku teoriju i naučnu estetiku. Originalna tumačenja optičko-fiziološke perspektive i primarnih estetičkih fenomena u arhitekturi (harmonije, ritma, simetrije, zlatnog preseka) ipak nije uspeo dosledno da primeni u praksi.⁴² Iste 1926. godine, objavio je podsticajnu raspravu „Je li moguća naučna nastava o arhitekturi“, zalazući se za prevlast egzaktnih, umesto subjektivnih akademskih merila.⁴³

Prestizna nagrada „Žiljen Gode“ za najbolji diplomski rad odbranjen na pariskoj Školi lepih umetnosti u 1926. godine, dodeljena je Milivoju Tričkoviću (1895–1981), od 1927. arhitekti Beogradske opštine.⁴⁴ Po povratku sa usavršavanja, i ostali „francuski učenici“ (Milan Minić, Aleksandar Đorđević, Josif Najman, Bogdan Nestorović, Branislav Marinković i dr.), zdušno su popularisali francuske arhitektonske uzore.⁴⁵

U 1926. godini, Arhitektonskim odeljenjem Ministarstva građevina rukovodio je Dušan Živanović (1853–1937), zastupnik konzervativnih stavova, koji je uz mnoge stručnjake iz svoje generacije prevideo činjenicu da međuratno razdoblje zahteva reformske zaokrete, umesto kontinuitet u razradi predratnih ideja. Stručno osoblje kojim je upravljao, hijerarhijski je bilo razvrstano na arhitektonske tehničare, pripravnike, arhitekta, savetnike i inspektore. Kao najproduktivniji projektanti odeljenja istakli su se Nikolaj Petrović Krasnov (1864–1939) i Momir Korunović (1883–1969). Iako su u njihovom radu 1926. godine preovlađivala konzervativna prostorno-konstruktivna rešenja, njihovi javni objekti su prednjačili u siluetnom i heraldičkom pogledu, podupirući „jugoslavizaciju“ akademističkog (Krasnov) i nacionalnog (Korunović) ogranka urbanog dizajna Beograda.⁴⁶

Od inostranih stručnih uticaja koji su delimično prihvaćeni u krugovima srpskih arhitekata, u 1926. godini se izdvojilo nekoliko: čehoslovački kubizam prisutan u Korunovićevoj i delom Zlokovićevoj arhitekturi,⁴⁷ kao i funkcionalizam koji je posle izložbe praškog udruženja „Manes“ (1925) inspirisao beogradske

rane moderniste.⁴⁸ Elementi srednjoevropskog ekspresionizma su takođe obogatili morfologiju različitih stilova.⁴⁹ Osim u arhitekturi akademizma, francuski uticaj se ogledao u prihvatanju aktuelnog ar deko stila, čija je morfologija stapana sa reliktima secesije i konvencionalnog akademizma.⁵⁰ Elementi ruskog neo-ampira i monumentalističkog eklekticizma nisu direktno prihvaćeni od srpskih akademista, već su se ovaplotili u delima pridošlih emigranata (Baumgartena, Verhovskoja, Kovaljevskog i Gulina).⁵¹ Uticaj evropske avangarde (škole Bauhaus, Valtera Gropijusa, Pitera Auda, holandskih i sovjetskih konstruktivista), snažno propagiran u četrdesetoj svesci časopisa „Zenit“,⁵² pred nasilno gašenje te umetničke grupe u decembru 1926. godine), u Srbiji nije znatnije zaživeo. Ni osnivanje modernistički usmerene umetničke grupe „Oblik“ krajem 1926, u početnoj fazi nije privuklo arhitekta koji će gostovati tek na Prvoj izložbi 1929. godine.⁵³

Samosagledavanje srpske arhitektonske kulture se u 1926. godini iskazivalo kroz internu razmenu mišljenja između vodećih stvaralaca (u čijim ateljeima su stasavale generacije mladih saradnika), odražavajući se na stavove stručnih organizacija, naručilaca i štampanih medija, danas dostupnih samo u fragmentima. Novinski izvori pokazuju da je u široj javnosti najviše popularisano građenje državnih zdanja u nacionalnom i akademističkom silu (koji nije tako nazivan, već je poistovećivan sa klasicizmom). U dnevnim listovima su prednjačili članci o svečanoj promociji dovršenih objekata, poput *Univerzitetske biblioteke*, višenamenske palate „*Ruski car*“ i *Patološkog instituta* u Beogradu, *Produktne berze* u Novom Sadu, *spomenika* u Mladenovcu, *Englesko-srpskog doma* za sirotnu decu u Nišu, crkava u Adi i Kostolcu.⁵⁴ Poseban publicitet pridat je svečanom polaganju kamena-temeljca monumentalnog beogradskog *Studentskog doma*, u kome je učestvovao njegov donator kralj Aleksandar I.⁵⁵ Komentarisane su i tekuće faze u izgradnji ranije započetih reprezentativnih objekata, poput dedinjskog Starog dvora, palata *Ministarstva finansija* i *Ministarstva šuma i rudnika, poljoprivrede i voda*.⁵⁶ Ali za razliku od informativnih hroničarskih priloga, razrađenija stručna kritika se još uvek nije razvila. Njeni obrisi javiče se u pojedinim komentarima studentskih radova, kao i u idejama o socijalnom stanovanju i vrtnom gradu arh. Jana Dubovog (1892–1969).⁵⁷ Njemu će se ubrzo pridružiti saradnik iz katastarskog odeljenja Beogradske opštine Branko Maksimović (1900–1988), koji se juna 1926.godine odlučno usprotivio rušenju Dositejevog Liceja.⁵⁸

Među važnijim urbanističkim poduhvatima vezanim za ubrzano širenje Beograda na osnovu Generalnog urbanističkog plana (1923), najveći publicitet u 1926. godini je dobila izgradnja *Naselja univerzitetskih nastavnika* na Paliluli (kolokvijalno nazvana „Profesorska kolonija“).⁵⁹ Tokom septembra meseca, započeto je građenje njenih prvih 40 objekata, projektovanih prema nacrtima arh. Svetozara Jovanovića (1882–1970) i grupe mlađih saradnika.⁶⁰ Uz to, pažnju kulturne javnosti privukao je i neizvedeni predlog rekonstrukcije Pozorišnog trga Branka Maksimovića kojim bi se prostor trga dvostruko proširio dodavanjem istovetne palate uz *Hipotekarnu banku* (ali bez kupole) u smeru ka Knez-Mihailovoj ulici.⁶¹

Od značajnijih javnih konkursa u 1926. godini, raspisani su natečajji sa *spomen-obeležje sa kosturnicom na Žejtinliku* kod Soluna (u junu) i *spomen hram sv. Save* na Vračaru (u oktobru, sa rokom predaje radova do maja 1927),⁶² na kojima su trijumfovali konzervativno osmišljeni projekti. Uprkos zalaganjima pojedinih stručnjaka da se propisani koncept tih zdanja osavremeni, konkursni žiriji, državne i crkvene vlasti nisu dozvoljavale radikalnu transformaciju ustaljenih obrazaca.

Pregled glavnih materijalizacija i neizvedenih projekata u srpskoj arhitekturi 1926. godine (raspoređenih prema stilskim karakteristikama)

Romantizam

Romantičarski stil se u 1926. godini afirmisao u arhitekturi nekoliko reprezentativnih privatnih prestoničkih palata, čiji je značaj prepoznala i stručna javnost. Među njima su se izdvojile interpolirana četvorospratnica preduzimača i preprodavca nekretnina Josifa Šojata u ul. Kralja Milutina 33 (projektant Milan Zloković, 1894–1965) i rezidencija direktora filijale Praške kreditne banke inž. Riharda Škarke u Deligradskoj 13 (autor Dragiša Brašovan, 1887–1965). Kao ostvarenja koja „osvežavaju i oživljavaju stare stilove putem reminiscencija“,⁶³ rezidencije su pohvaljene u uglednoj anketi o arhitekturi Beograda, koju su 1932. godine organizovale „Beogradske opštinske novine“.

Podignuta između nižih prizemnih i jednospratnih zgrada, *Šojatova kuća* je svojom nekonvencionalnošću podstakla reformu prestoničke arhitekture. Uz nekoliko drugih Zlokovićevih realizacija na tadašnjoj gradskoj periferiji, potvrdila je 1926. godinu kao period njegovog izrazitog eksperimentisanja.⁶⁴ U historiografiji su opravdano istaknute njene romantičarske asocijacije, vezane za mediteranske kulturne predloške.⁶⁵

Agresivno prodrevši u unutrašnjost bloka, Zloković se masivnom kubičnom strukturom Šojatove kuće prilagodio talasu guste izgradnje centralne zone.⁶⁶ Po načinu ornamentacije slična Šarkinoj vili, slojevitom polihromnom kompozicijom i perforacijom pročelnih zona, palata evocira morfologiju pozne renesanse i manirizma, lišenu eksplicitnih nacionalnih obeležja. Ritam arkadnih prozorskih osovina sastavljen od po tri lučna otvora (sem na trećoj etaži na kojoj su prozori pravougaoni), celini daje izrazitu dinamičnost, podcrtavajući kontraste svetla i

Milan Zloković, *Šojatova kuća*, 1926.

Dragiša Brašovan, *Škarkina vila*, Beograd 1926-1927.

Škarkina vila, portal.

senke.⁶⁷ Udubljeni prizemni portal ima pandan u lođi najvišeg sprata, dok je *piano nobile* skromno naglašen. Osim snažne plastičke profilacije, vajarskih aplikacija Živojina Lukića u veštačkom kamenu,⁶⁸ i raznobojnog tretmana zidnih površina, njenoj živosti je doprineo fresko slikani friz Mladena Josića podno krovnog venca (danas nepostojeći),⁶⁹ označavajući odstupanje od arhitektonskog lokalizma.⁷⁰ U početku dominantna na uličnom potezu, palata je vremenom izgubila prvobitni značaj.⁷¹

Sličan način fasadne dekoracije y isto vreme je primenjen i na *Škarkinoj vili*,⁷² takođe unikatnoj i slojevitoj romantičarskoj kompoziciji. Izgrađena na Zapadnom Vračaru, nakon Brašovanove prethodne kuće u istoj ulici (Alekse Pavlovića iz 1924. u broju 12),⁷³ potvrdila je primat mediteranskih evokacija u tadašnjoj rezidencijalnoj arhitekturi. U obrazloženju odluke Kluba arhitekata od 15.01. 1930. kojom joj se dodeljuje priznanje za najlepšu fasadu, podcrtano je da je osmišljena „u uspelom slogu istočnjačkog baroka“, zbog čega i predstavlja „delo stvarne umetničke vrednosti“ koje „odaje viši ukus i osećaj mere“.⁷⁴

Za razliku od Šojatove kuće, Škarkina je niža i šira, sa naglašenom vodoravnom regulacijom masa. Simetriju jednospratne celine donekle narušava pridodati manirističko-barokni dvorišni portal (sa kartušom u luneti zabata oivičenog volutama). Eklekticism proćelja, kao i dekorativnih dvorišnih fasada,

počiva na nadahnutom kombinovanju elemenata romanike, gotike, renesanse, baroka i orijenta.⁷⁵ Tri trodelno uobličena niza prozora, na spratu imaju svedeniji nastavak, sa centralnom motivom oivičenim dvodelnim kvadratnim prozorima. Plitka reljefna kompozicija u veštačkom kamenu, pripremljena u ateljeu Matije Bleha, sastavljena od dva lava i petnaest maski (postavljenih iznad lukova centralnih prozora prizemlja i u horizontalnom nizu ispod prizemnih prozora),⁷⁶ celini utiskuje plastičku prijemčivost. Smena polukružnih i oštih prelomljenih lukova (na dvorišnoj fasadi i saracenskih), pojačava utisak formalne slojevitosti, zbog čega je Branko Popović vilu nazvao „malim ukrasom, punim duha i invencije, sa finim osećanjem stila“.⁷⁷ Njen pregledni enterijer, sa bogatom unutrašnjom dekoracijom, uređen je u maniru romantičarskog intimizma.

Nacionalni stil

Predvodnik traganja za nacionalnim stilom u srpskoj arhitekturi treće decenije Momir Korunović (1883–1969), u repertoaru romantičarskog ekspresionizma pronašao je oslonac za nesputane vizije.⁷⁸ Otud i njegova monumentalna palata *Ministarstva pošta i telegrafa* (projektovana 1926, završena 1930),⁷⁹ predstavlja najupečatljivije ostvarenje nacionalno-romantičarske grane ekspresionizma. Oblik osnove i trodelnost fasadnih pojaseva, razudeno zdanje vezuju za konvencionalna akademska načela komponovanja, dok po ostalim atributima ona predstavlja nesvakidašnju urbanu tvorevinu. Puna unutrašnje snage koja izbija iz masivnih, zbijenih volumena, kao i ekspresivnih kontrasta vodoravnih i vertikalnih akcenata, svetlih i zasenčenih površina, posmatrača ne ostavlja ravnodušnim. I odjeci češkog rondo kubizma, sankt-peterburškog ar nuvoa i savremene srpske neomoravske arhitekture, ritmički se prožimaju duž tri tematski ujednačene i hijerarhijski ravnopravne fasade, prekrivene apstraktnim, ezoteričnim i konvencionalno prepoznatljivim simbolima.

Uz Korunovića, neomoravski tok nacionalnog stila, 1926. godine su negovali i Petar Popović (1873–1945, zadužbinski *hram Sv. Georgija* porodice Todić u Kostolcu i *crkva u Letnjikovcu* kod Požarevca sa Aleksandrom Derokom),⁸⁰ i David Popović (1886–1967), čija monumentalna *crkva Vaznesenja Gospodnjeg* u Adi (1925–1926) podjednako evocira petokupolne kosovsko-metohijske crkve četrnaestog veka.⁸¹

Dok je pobjednički projekat na konkursu za *hram Sv. Save* na Vračaru arh. Bogdana Nestorovića neočekivano obeležilo neinventivno kompilatorstvo, originalni ekspresionistički elementi zastupljeni su na projektima nekolicine drugih autora.⁸²

Momir Korunović, *Ministarstvo pošta i telegrafa*, Beograd, 1926-1930.

Petar Popović, *hram Sv. Georgija*, Kostolac, 1926.

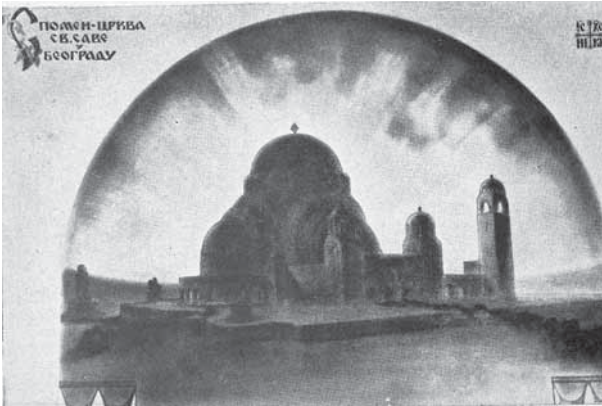
David Popović, hram Sv. Vaznesenja, Ada, 1926.

Projekat braće Petra i Branka Krstića predstavljao je nadahnuto romantičarsko rešenje, koje je plenilo maštovitošću stepenasto razučene strukture.⁸³ Sa druge strane, svedenom konstrukcijom snažnih, dominantnih kružnih i polukružnih volumena, svetosavski hram je na zajedničkom projektu Milana Zlokovića i Andreje Papkova poprimio ulogu monumentalnog simbola, nemirne, isijavajuće ekspresionističke siluete.⁸⁴ Arhitekta Dušan Babić je takođe uskladio elemente postsecesije, ekspresionizma i ar-dekoa dinamizujući izgled zamišljene građevine.⁸⁵

Folkloristički smer nacionalnog stila u 1926. godini je obeležio njegov konceptualni predvodnik Branislav Kojić. Na neimarskoj

vili inž. Miodraga Marinkovića, izgrađenoj u ulici Internacionalnih brigada 36,⁸⁶ novom naselju porodičnih kuća utisnuo je prepoznatljivo „narodni“ karakter. Asimetrija razučenog pročelja, lučni otvori, naglašene krovne strehe, istaknuti dimnjaci, kapija sa dvovodnim krovom i motiv zaobljene divanhane, celini usađuju folklorističko obeležje na kome je naručilac insistirao. U februaru 1930. godine, vila je nagrađena priznanjem Kluba arhitekata za najlepšu fasadu u 1928. godini, sa obrazloženjem da „evocira domaće građevinarstvo iz doba Kneza Miloša“. Naglašeno je da predstavlja delo, „dobro proučeno i u pojedinostima, sa iskreno i smišljeno razrađenim duhom sloga“.⁸⁷ U kasnijim adaptacijama vila je izgubila prvobitne karakteristike.

Branislav Kojić, vila inž. Miodraga Marinkovića, Beograd, 1926-1928.

Milan Zloković i Andrej Papkov, hram sv. Save, Beograd, konkursni projekat, 1926-1927.

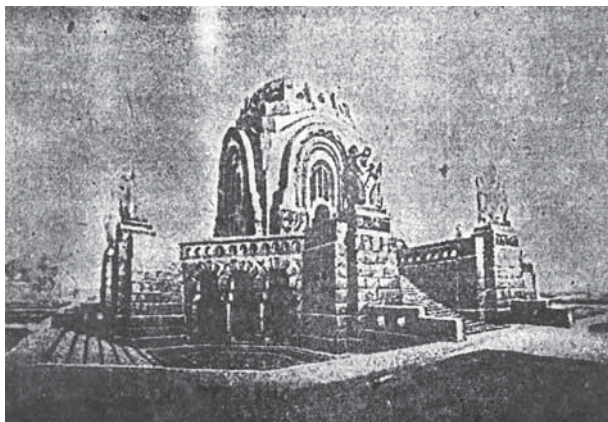
Ekspresivno prožimanje modernistički svedenih i neusiljenih formi profanog narodnog neimarstva, uočava se i na Kojićevoj *sopstvenoj kući* u ul. Zadarskoj 6 u Beogradu (1926).⁸⁸ Korpusu ekspresionističkih motiva pripadaju zaobljeni erkeri fasade koji folklorističku celinu čine zatalasanom i izdvojenom u kontekstu.

Na konkursu Ministarstva vera za *Spomen kosturnicu* na solunskom groblju Zejtinlik, juna 1926. godine učestvovalo je više domaćih arhitekata i ruskih emigranata. U propozicijama je istaknuta odredba da se projektuje monumentalni spomenik od bronz e i kamena u stilu „potpuno slobodno tretirane vizantinike“, visok oko 17 metara. Naručilac je priželjkivao reprezentativnu svečanu građevinu, koja će biti „najveličanstvenija i najuglednija na groblju Zejtinlik“.⁸⁹

Priloženi nacrti su potvrdili snažnu zavistnost srpsko-vizantijskog stila od nadnacionalnih, akademskih načela građenja. Milutin Borisavljević, predstavnik akademizma, ponudio je više varijanti, u duhu maksime „što više kombinacija veći talenat“. U glavnom rešenju, primenio je oblik vitkog obeliska, završenog niskom neovizantijskom kupolom. Petar i Branko Krstić su priložili dve skice monolitne kosturnice, sa lučnim nišama koje uokviruju svečani portal.⁹⁰ Iznad niše ističe se neovizantijsko, skladno proporcionisano kriškasto kube, raščlanjeno bridovima. Projekat Milana Zlokovića je po vertikalizmu strukture i naglašenoj monumentalnosti bio sličan Borisavljevićevom. Siluetno nalik na Lutmanovu ekspresionističku *Radio stanicu* u Kutvijku (1922), dobio je završetak u vidu neovizantijske kupole.⁹¹ Poznat je i nacrt Aleksandra Deroka, zamišljen u obliku kubične kapele sa plitkom srpsko-vizantijskom kalotom na vrhu. Slojevitost i neposrednost izraza, karakterišu njegov predlog, lišen izrazitijeg stvaralačkog nadahnuća, kao, uostalom i rad Dimitrija M. Leka, karakterističan po

Branislav Kojić, kuća u Zadarskoj 6, Beograd, 1926.

Aleksandar Vasić, projekat spomen-kosturnice na Zejtinliku, Solun, 1926.

akademsom klasicističkom tretmanu neovizantijskih oblika. Aleksandar Vasić, jedan od najmlađih učesnika na konkursu, prijavio je rad u tradicionalnom duhu, sa blokovitom formom, oživljenom secesijskom stilizacijom gornjih zona. Organski čvrstom i harmoničnom kompozicijom masivnog volumena uraslog u tle, afirmisana je skulptorski ekspresivna prezentacija svečane memorijalne građevine.

Prema službenoj odluci žirija, upravo je Vasićev nacrt odabran kao najbolji. Međutim, usled odlaganja početka izgradnje mauzoleja, Ministarstvo građevina je angažovalo proverenog ruskog akademika Nikolaja Krasnova da detaljno razradi i realizuje nagrađeni elaborat, u skladu sa Vasićevom koncepcijom.

Akademizam

U rezidencijalnoj arhitekturi u akademističkom stilu, tokom 1926. godine, izdvojilo se nekoliko reprezentativnih prestoničkih palata. Na neobaroknoj *vili Koče Popovića* u ulici Kneza Miloša 50 (arh. Bogdan Nestorović),⁹² uočljivi su uticaji pariske Škole lepih umetnosti, u kojoj je sredinom dvadesetih godina prednjačio dekorativistički pristup ispunjen citatima. Srednja zona fasade sa motivom *piana nobile* je plitko uvučena da bi se istaklo maniristički netipično prizemlje i razučeni mansardni krov. Otvorenost prema bašti putem terase, zgradi obezbeđuje intimističku notu, dok je u ukupnom tlocrtu došao do izražaja princip adicije prostora.

U delima Aleksandra Đorđevića (1890–1952) 1926. godine su takođe došle do izražaja neskrivene francuske predilekcije. Skladno proporcionisana, *vila trgovca Tihomira Panića*, izgrađena u ul. Kneza Miloša 70 (1926–1927), poseduje mansardni krov lišen reprezentativnije dekoracije.⁹³ I *kuća Pavla Hadži Pavlovića*, direktora Srpsko-Amerikanske banke, izgrađena u ulici Svetozara Markovića 58, jednako pleni nostalgичnim novovekovnim rafinmanom.⁹⁴

Među značajnim objektima izvedenim 1926. godine van Beograda, obli-

Dragutin Maslač, Ristićeva palata, Skoplje 1925-1926.

kovanim u stilu slobodnijeg akademizma, ističe se *Ristićeva palata* u Skoplju arh. Dragutina Maslaća (1875–1937), projektovana 1925.⁹⁵ Izgrađena je kao reprezentativna sedmostrana trospratnica sa svedenom postsecesijskom dekoracijom na pročelju, erkerima i punim skulpturama iznad krovnog venca. Funkcionalno prizemlje sa apotekom i plastički raščlanjeni mezanin celini utiskuju dinamičnost, još uvek dominantnu na Trgu Makedonija (nekada Trg

Kralja Petra). U isto vreme, u Novom Sadu je dovršena *Produktna berza* prema planovima Lazara Dunderškog, sa elementima svedene neo-renesansne varijante akademizma,⁹⁶ dok je u Leskovcu izgrađena reprezentativna palata „Kaloderma“ u maniru severnjačkog akademizma, sa romantičarskim detaljima.⁹⁷

Kako je već napomenuto, u prestoničkoj arhitekturi akademizma ostvarenoj na monumentalnim javnim objektima, u 1926. godini je prednjačio arh. Nikolaj Krasnov, preinačavajući ranije projekte palata *Ministarstva finansija* i *Ministarstva šuma i rudnika, poljoprivrede i voda*.⁹⁸ „Jugoslavizacija“ administrativnog centra grada, tih godina je prevashodno sprovedena prema njegovim zamislima, obogaćenim priložima znamenitih vajara – alegorijskim kompozicijama Đorđa Jovanovića, Petra Palavičinića i Dragomira Arambašića.⁹⁹

Pogled na administrativni centar Beograda, sa palatama Generalštaba, Ministarstva finansija i Ministarstva šuma i rudnika, poljoprivrede i voda, razglednica, početak 1930ih.

Modernizam

U najranijoj fazi srpskog arhitektonskog modernizma, čija je ideologija bila tek u povoju, 1926. godine se pojavio Kojićev projekat *Hirurško-urološkog paviljona* dr Koena u Beogradu (završen 1930. u organizaciji Ministarstva građevina i Ministarstva narodnog zdravlja), sa centralnim volumenom neznatno povezanim podužnim krilima, racionalistički ogoljenim formama i ravnim krovovima.¹⁰⁰ U isto vreme, u Krču kod Praga, ideološki najdosledniji srpski modernista međuratnog doba Nikola Dobrović (1897–1967), saradnik praške projektantske firme „Dušek-Kozak Maca“, izvodio je socijalni kompleks *Masaričkovi domovi* (1925–1927).¹⁰¹

Epilog

Izneta zapažanja o organizacionoj strukturi, glavnim usmerenjima i dometima srpske arhitektonske struke u 1926. godini, trebalo bi permanento obogaćivati i kritički preispitivati. Inicijalna analiza nedvosmisleno pokazuje da se ona nalazila u svojevrsnom ideološkom procepu između kontinuiteta u razradi oveštalih ideja i postupnog usvajanja novih, zbog čega je i pokrenuta njena neminovna reforma.

Zagledana u daleke srednjovekovne korene, koliko i minulu oslobodilačku epopeju, oficijelna državna kultura je sve do početka četvrte decenije ignorisala

socijalne i funkcionalne tekovine moderne arhitekture. Ali uprkos tome, u 1926. godine su ostvareni značajni arhitektonski pomaci, ponajviše zahvaljujući autorima srednje i mlađe generacije – Brašovanu, Korunoviću, Đorđeviću, Zlokoviću, Kojiću, Krstićima i Vasiću. Prilježni i nadahnuti, uneli su vitalnost u sve raspoložive idiome, produžujući im istorijski mandat i civilizacijsku efektivnost.

Sve ilustracije u tekstu u vlasništvu su Zbirke prof. dr Aleksandra Kadijevića.

Napomene:

¹ A. Kadijević, „Prilog metodologiji tumačenja arhitektonske istorije: Karakterisanje, klasifikovanje i periodizovanje izdvojenih pojava“, u: D. Jelenković (ur.), *Umetnost, arhitektura, dizajn*, Pančevo 2007, 39–53.

² U srpskoj i njoj bliskim istoriografijama, zabeleženo je tek nekoliko studija o arhitektonskom stvaralaštvu posebnih decenija: Z. Manević, „Treća decenija. Jučerašnje graditeljstvo 1“, *Arhitektura urbanizam* 53–54, 1979, Prilog 9, V–XXXI; Д. Манојловић, „Наговештај метрополе“, у: Д. Тирић, Л. Петровић Тирић, *Београд шездесетих година XX века*, Београд 2003, 78–95; D. Mahečić Radović, *Arhitektura u Hrvatskoj 1930ih*, Zagreb 2007; Д. Милашиновић Марић, *Српска архитектура шесте деценије двадесетог века* (рукопис докторске дисертације одбрањене на Филозофском факултету Универзитета у Београду), 2010.

³ Будуći da stanje u arhitekturi svake nacije, osim kompeticije ideja i programa, presudno određuju novoizgrađeni objekti, postoje tehničke teškoće u razgraničavanju faza njihovog nastajanja. Pošto proces projektovanja i građenja većine objekata traje duže od jedne kalendarske godine, njihovo datovanje se najčešće vrši neujednačeno, pri čemu preovlađuju tri modela: 1) navođenja godine nastanka idejnog ili izvođačkog projekta kao najrelevantnije; 2) navođenje godine završetka građenja objekta i službenog prihvatanja od nadzornih komunalnih organa; 3) navođenje obe godine u nizu (povezanih crtom u zagradi). Iako se većina odobrenih planova dosledno i realizuje, pojedini projekti pri izvođenju trpe znatne izmene, zbog čega se i javljaju pomenute neujednačenosti koje usložnjavaju njihovu istoriografsku kontekstualizaciju.

⁴ O kriterijologiji tumačenja arhitektonskog nasleđa i važnosti istoriografskog distanciranja, videti: A. Milenković, *Arhitektura – horizonti vrednovanja*, Beograd 1988; F. Kritovac, „Povijesne distance i arhitektura“, *De Re Aedificatoria* 1–1990, 33–41; З. Маневић, Д. Аћимовић, „Вредновање градитељског наслеђа“, *Архитектура и урбанизам*, 5– 1998, 71–76; А. Кадиевић, „Видови дистанцирања од појава током њиховог тумачења у архитектонској историографији“, *Наслеђе*, X–2009, 235–253; Н. Живковић, С. Димитријевић Марковић (ур.), *Очување градитељског наслеђа – стварно и могуће* (зборник радова), Београд 2010.

⁵ Sačuvanih objekata *in situ*, arhivske pravno-tehničke i urbanističke dokumentacije, fototečkih i hemerotečkih izvora, kao i najrazličitijih dokumenata iz privatnih zaostavština graditelja.

⁶ U sklopu takvih inicijativa provlačio se i interes nacionalnih elita da se Srbi nametnu kao stožerni činioci na svim poljima, pa i u izgradnji državnih objekata. O tome opširnije videti: A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd 2007; Isti, „Sanjana prošlost, zamišljena budućnost: arhitektura i nacionalni identitet u Srbiji 1918–1941“, u: M. Šuvaković (ur.), *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*, vol.3, Beograd 2014, 143–156.

⁷ Pojam autorski opredeljene arhitekture se u srpskoj kulturi tokom poslednja dva stoleća tumačio elastično, pri čemu je redovno favorizovana estetska strana ponuđenih rešenja. Umesto da se striktno svede na opuse u kojima je istraživanje forme propraćeno unapređenjem prostornih struktura i upotpunjavanjem urbanog dizajna, taj pojam se rasplinuo na svaki vid oponiranja konvencionalnom, poistovećujući autorsko sa nametljivim i unikatnim (u praksi neretko formalističkim i proizvoljnim).

O tome videti: С. Лазић, „Послератна архитектура наше престонице“, *Уметнички преглед*, 6–7–1940, 213; Б. Несторовић, „Постакадемизам у архитектури Београда (1919–1941)“, *Годишњак града Београда XX–1973*, 339–340; А. Кадјевић, „Поимање чистоте стила и ауторског израза у новижој српској архитектури. Comprehension of the purity of style and the authorial expression in recent Serbian architecture“, у: Д. Јеленковић (ур.), *Чист израз. 13. Бијенале уметности*, Панчево 2008, 14–22, 195–201.

⁸ Р. Ј. Марковић, *Београд и Европа 1918–1941*, Београд 1992.

⁹ За разлику од хрватских колега који су средином двадесетих увелико сарађивале са А. Лосом, Р. Беренсом, К. Холмајстером, Ле Корбизјеом и Н. Пелцигом, српски архитекти све до 1937. године нису били повезани са ауторитетима авангарде.

¹⁰ М. Ђурђевић, А. Кадјевић, „Russian Emigrant Architects in Yugoslavia (1918–1941)“, *Centropa*, 2–2001, 139–148; А. Кадјевић, „Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата“, *Годишњак града Београда, XLIX–L–2002–2003*, 131–142; А. Кадјевич, „Основные исторические, идеологические и эстетические аспекты архитектуры русской эмиграции в Югославии“, у: О. Л. Леикинд (ур.), *Изобразительное искусство, архитектура и искусствознание русского зарубежья*, Санкт Петербург 2008, 325–336.

¹¹ Аноним, „Београд има 339.208 становника“, *Политика*, 3.1.1929, 9.

¹² В. Путник, „Прилог проучавању развојних токова међуратне стамбене архитектуре Београда“, *Наслеђе*, XII–2012, 153–166; А. Кадјевић, „Interpolations – necessity and inspiration of newer Belgrade architecture“, *ЗЛУ Матице српске за ликовне уметности*, 43–2015, 243–258.

¹³ А. Б. Херенда, „Колико и како се зидало у Београду од 1919. до данас“, *Београдске општинске новине*, 6–1933, 402, 404; Аноним, „Изградња Београда од рата до данас“, *Правда*, 19.1.1940.

¹⁴ Б. Шелендић, „Историјат индустрије лифтова у Србији“, *ПИНУС записи*, 2–1995, 119–127.

¹⁵ *Isto*, 122.

¹⁶ Аноним, „Колико је у Београду подигнуто зграда после рата“, *Политика*, 30.12.1931, 5.

¹⁷ Према документима из 1927. год. у Београдској секцији Удружења Југословенских инжењера и архитеката евидентрано је 786 чланова, од чега се пројектантском праксом бавило око три стотине, да би се тај број до краја међуратног раздобља увећао на око петсто. Уз подухвате у државној режiji, архитекти, грађевински инжењери, помоћни техничари и предузимачи масовно су сарађивали са приватним инвеститорима – фондovima, банкама, акционарима, индустријалцима, предузетницима, задужбинарима, рентјерима, препродавцима некретнина и трговцима.

¹⁸ Претежно су подизали објекте управне, школске, војне, спортске, здравствене, верске и споменичке намене. Видети: А. Кадјевић, „Државни архитекта – послушник или стваралац?“, *Зборник семинара за студије историју модерне уметности Филозофског факултета*, 10–2014, 69–77.

¹⁹ У трећој деценији низ угледних градитеља претходног раздобља напушта стручну и животну сцену: Владимир Никoliћ (1857–1922), Константин А. Јовановић (1849–1923), Данило Владисављевић (1871–1923), Светозар Иваковић (1844–1924), Андра Стевановић (1859–1929) и Милан Антонић (1868–1929).

²⁰ Б. Којић, *Друштвени услови развојка архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, Београд 1978, 45–96; З. Маневић, „Јучерашње градитељство...“, XIII–XIV.

²¹ Б. Којић, *nav. delo*, 78.

²² *Isto*.

²³ Рећ је интерполраној вишеспратници С. Миленковића изграђеној 1922. у ул. Светозара Марковића 65 (тада Студеничкој). Видети: А. Јахонтов, М. Просен, „Стваралаштво архитекте Николаја Васиљевича Васиљева и његов београдски опус (мај 1921– фебруар 1923)“, *Наслеђе*, XIV–2013, 119–120.

²⁴ К. Тирић, *Шкаркина вила*, Београд 2011; А. Радованац, „Шкаркина вила у Београду“, *Саопштења РЗЗЗСК*, XLVI–2014, 215–226 (са старијом лит.).

²⁵ З. Маневић, „Јучерашње...“, XVI.

²⁶ А. Кадријевић, „Евокације и парафразе византијског градитељства у српској архитектури од 1918. до 1941. године“, у: М. Ракоција (ур.), *Ниш и Византија II*, Ниш 2004, 381–394.

²⁷ З. Маневић, *нав. дело*, XIV.

²⁸ О значају таквих манифестација сведочи и чињеница да је фебруарску смотру 1926. године свећано отворио академик Андра Стевановић. Видети: Аноним, „Изложба архитектонских пројеката“, *Политика*, 5.2.1926, 7; Аноним, „Изложба клуба студената архитектуре“, *Време*, 15.2.1926, 6; Аноним, „Краљ и краљица на изложби студената архитектуре“, *Политика*, 18.2.1926, 7; М. Кашанин, „Изложба студената архитектуре“, *Српски књижевни гласник*, XVII–1926, 378–381.

²⁹ I pored nespornih evokativnih iskoraka, Milan Kašanin је kritikовао уočљиву пројављеност студената у обнови византијског, а поготово српско-византијског стила (који у то време није био јасно ни научно диференциран). Видети: М.Каšanin, *нав. дело*, 379.

³⁰ Пројектовање је завршено 1925, када је и počела узградња која је трајала до краја 1931. године. Видети: Б. Несторовић, „Постакадемизам у архитектури Београда...“, 359–360; А. Кадријевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*, Београд 2005, 355–356; Б. Ибрајтер Газибара, „Архитектура зграде Техничког факултета у Београду“, *Наслеђе*, VII–2006, 69–85.

³¹ Пројектоване 1921, а завршене на дан св.Ћирила и Методија 24.5.1926. Видети: Р. Марковић, *Универзитетска библиотека у Београду (1921–1945)*, Београд, 1968; Б. Несторовић, „Постакадемизам у архитектури...“, 343–344; С. Михајлов, Д. Филиповић, Н. Марковић, *Универзитетска библиотека*, у: М. Шупут, Т. Бошњак (ур.), *Добротвори Београдском Универзитету*, Београд 2005, 65–84; С. Михајлов, *Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ Споменик културе*, Београд 2009.

³² Аноним, „Краљ полаже камен темељац Студентског дома“, *Време*, 10.5.1926,1; Аноним, „Студентски дом у Београду“, *Време*, 27.10.1926, 6.

³³ Уочљиво смањење броја дипломираних студената у 1926. (након двадесет у 1925) се може делимично објаснити чињеницом да су многи упоредо сарађивали у угледним пројектантским атељеима, скупљајући reference за будућу самосталну праксу, због чега су и понеšto одложили службени завршетак студија. Управо због споменутог активизма, наредне 1927. године дипломирао је чак двадесеттroje студената, међу којима и Ђурђе Бошковић, Милadin Прљевић, Branko Krstić, Branislav Marinković и Rajko Tatić. Видети: В. С. Марковић (прир.), *Именик дипломираних инжењера и архитеката на Техничком факултету Универзитета у Београду 1919–1938*, Београд 1939, 18–19, 25–26, 31–32, 36–37.

³⁴ *Isto*, 31.

³⁵ М. Миловановић, „Бура Борошић – романтични модернизам (I)“, *Врачарски гласник*, 54–2005, 13; *Isti*, „Племенита линија, Бура Борошић (II)“, *Врачарски гласник*, 55–2005, 11.

³⁶ О његовој пројектантској делатности видети: З. Маневић (ред.), *Лексикон неимара*, Београд 2008, 176.

³⁷ Руски емигрант који је од почетка високошколску наставу роњао у Београду, а касније радио у Македонији. Видети: В. С. Марковић, *нав. дело*, 31; Г. Константиновски, *Градитељи во Македонија XVIII–XX век*, Скопје 2000,76; А. Игњатовић, *Југословенство и архитектура...334–336*.

³⁸ З. Маневић, *нав. дело*, 327.

³⁹ М. Ђурђевић, *Петар и Бранко Крстић*, Београд 1996.

⁴⁰ М. Кашанин, *нав. дело*, 380.

⁴¹ С. Михајлов, *Рајко М. Татић 1900–1979*, Београд 2013, 20–21.

⁴² М. Борисављевић, *Златни пресеци и други есеји* (прир. З.Маневић), Београд 1998; А. Кадријевић, „Problem harmonije u estetici i graditeljstvu Milutina Borisavljevića“, *Istorija i razvoj teorija arhitekture, Zbornik I*–2003, 55–68.

⁴³ М. Борисављевић, „Je ли могућа научна настава о архитектури“, *Мисао*, 22 (св.1–2)–1926, 85–90, 198–203.

⁴⁴ З. Маневић (ред.), *Лексикон неимара...366*.

⁴⁵ А. Кадријевић, *Поглед на француско-српске везе у архитектури од 1904. до 1941.године*, у: Српско-француски односи 1904–2004 (зборник радова), Београд 2005, 163–176.

- ⁴⁶ А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996; Исти, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, *Годишњак града Београда*, XLIV–1997, 221–255; А. Ignjatović, „Architecture, Urban Development, and the Yugoslavization of Belgrade, 1850–1941“, *Centropa*, 9–2009, 110–126.
- ⁴⁷ А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996; З. Маневић, *Архитект Милан Злоковић*, Београд 1989; Т. Дамљановић, *Чешко-српске везе у архитектури*, Београд 2004, 80–88; И. Р. Марковић, Ђ. Боровњак, В. Путник, *Чешко-српске везе у архитектури Београда 1863–1941*, Београд 2014 5, 19, 23, 27.
- ⁴⁸ В. Šlapeta, „Češki funkcionalizam“, *Архитектура urbanizam*, 90–91–1983, 49–52.
- ⁴⁹ А. Кадијевић, „Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi između dva svetska rata“, *Moment*, 17–1990, 90–100; Исти, „Експресионизам у београдској архитектури (1918–1941)“, *Наслеђе*, XIII–2012, 59–77; А. Кадијевић, Т. Стефановић, „Expressionism and Serbian Architecture between two world wars“, in: J. Bogdanović, L. Filipovitch Robinson, I. Marjanović (eds.), *On the Very Edge. Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918–1941)*, Louvain 2014, 179–200; Б. Алфиревић, *Експресионизам у архитектури XX века у Србији* (рукопис докторске дисертације одбрањене на Архитектонском факултету Универзитета у Београду) 2015.
- ⁵⁰ М. Просен, *Ар деко у српској архитектури* (рукопис докторске дисертације одбрањене на Филозофском факултету Универзитета у Београду), 2014.
- ⁵¹ А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма*...350–353.
- ⁵² У њој је објављен превод чувеног Гропијусовог огледа „*Интернационална архитектура*“, као и прикази осам Баухаусових публикација.
- ⁵³ В. Rozić, *Уметничка група „Облик“*, Beograd 2005.
- ⁵⁴ Аноним, „Како ће изгледати Универзитетска библиотека у Београду“, *Време*, 29.1.1926, 6; Аноним, „Јуче је отворен „Руски Цар“ у Београду“, *Време*, 18.2.1926, 7; Аноним, „Јуче је свечано освећен нови Патолошки Институт“, *Време*, 23.4.1926, 6; Аноним, „Краљев дар задужбини г. Тодића, *Политика*, 2.5.1926, 5; Аноним, „Добротом Американца А.Карнеги, Универзитетска библиотека се сутра свечано отвара“, *Време*, 23.5.1926, 5; Аноним, „Јуче је свечано отворена Универзитетска библиотека у Београду“, *Време*, 26.5.1926, 5; Аноним, „Краљ и Краљица присуствују освећењу споменика палим ратницима“, *Време*, 25.10.1926, 1; Аноним, „Свечано освећење нове православне цркве у Бачкој Ади“, *Време*, 31.10.1926, 5; Аноним, „*Захвалност наше владе енглеском народу*“, *Време*, 7.11.1926, 9; Аноним, „Нова зграда Продуктне и Ефектне берзе у Новом Саду“, *Време*, 3.12.1926, 5.
- ⁵⁵ Аноним, „Освећење темеља Студентског дома, задужбине Краља Александра“, *Време*, 9.5.1926, 5; Аноним, „Краљ полаже камен темељац Студентског дома“, *Време* 10.5.1926, 1; Аноним, „Студентски дом у Београд“, *Време*, 27.10.1926, 6.
- ⁵⁶ Videti: Аноним, „Нови краљев дворец изнад Топчидера“, *Време*, 19–21.6. 1926, 3. У репрезентативној монографији из 1927. посвећеној развојним достигнућима Краљевине SHS, публиковане су и фотографије значајних јавних државних објеката пред њихово довршење 1926.године, попут престоничког Министарства финансија и новосадске Продуктне берзе. Videti: *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*, Beograd–Ljubljana 1927,150,158.
- ⁵⁷ Након што је првобитне идеје о „вртарском граду“ публиковао 1925.године, арх. Јан Дубови се 1926 залагао за изградњу радничких стамбених насеља, предлажући и методе регулације села. Videti: Ј. Дубови, „Радничка кућа и раднички дом“, *Савремена општина*, 2–1926, 75–79; Исти, „Нешто о градовима у врту“, *Савремена општина*, 1–1926, 81–88; Исти, „О регулационом плану села“, *Савремена општина*, 4–1926, 66–68. Припремио је и Урбанистички пројекат сеоског насеља, типске пројекте сеоских и радничких кућа (Д. Милашиновић Марић, *Архитекта Јан Дубови*, Београд 2001, 100, 128).
- ⁵⁸ Б. Максимовић, „Зар и то да пропадне?“, *Политика*, 15.6.1926, 4.
- ⁵⁹ Видети: Аноним, „Насеље универзитетских наставника. На месту где је некада била Селаковићева циглана диже се најлепше насеље новог Београда“, *Политика*, 16.9.1926, 5;

Аноним, „Насеље универзитетских наставника, посета министра просвете г.М.Трифуновића“, *Политика*, 17.9.1926, 6; М. Димић, „Професорска колонија – изградња и њени оснивачи“, *Годишњак града Београда*, XLV–XLVI–1998–1999, 71–82; Д.Торовић, *Вртни град у Београду*, Београд 2009, 56–78; В. Војанић, „Iskustva urbanizma moderne u Beogradu sa osvrtom na Profesorsku koloniju“, *DaNS*, 68–2010, 64–687; V. Kamilić, „The Professor’s colony – a suburban housing project as an example of urban development in 1920s Belgrade“, in: J. Bogdanović, L. Filipovitch Robinson, I. Marjanović (eds.), *On the Very Edge. Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918–1941)*, Louvain 2014, 179–200.

⁶⁰ Д. Торовић, *nav.delo*, 73; В. Камилић, *Архитекта Светозар Јовановић*, Београд 2011, 40–44. С. Михајлов, *Рајко М. Татић*...20.

⁶¹ З. Маневић, *Бранко Максимовић. Велика награда архитектуре САС*, Београд 1995, 3–4.

⁶² Б. Којић, *Друштвени услови*... 206; А. Кадјевић, „О архитектури спомен-обележја на Зејтнлику и Виду“, *Лесковачки зборник*, L–2010, 197–206; М. Јовановић, *Храм Светог Саве у Београду*, Београд 2007, 27–28.

⁶³ Б. Поповић, „О савременој архитектури у Београду“, *Београдске општинске новине*, 12–1932, 761–762.

⁶⁴ Z. Manević, „Milan Zloković“, *Umetnost*, 59–1978, 42.

⁶⁵ ЈБ. Благојевић, „Транспозиција духа и карактера, италијанско–медитеранске архитектуре у раним пројектима Милана Злоковића“, *Архитектура и урбанизам*, 34–2012, 7–11.

⁶⁶ А. Бановић, *Београд 1930–2009*, Београд 2010, 439; А.Кадјевић, „Interpolations – necessity and inspiration of newer Belgrade architecture“, *ЗЛУ Матице српске за ликовне уметности*, 43–2015, 248, 250.

⁶⁷ Б. Несторовић, *Постакадемизам*... 375–376; Д. Милашиновић Марић, *Водич кроз модерну архитектуру Београда*, Београд 2002, 86; S. G. Vogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, Beograd 2005, t.2, 1143.

⁶⁸ На међупрозорским зонама другог sprata постављени су заравнени плитки рељефи борбе деџака Херкула и пса са аждајом и Земљом, док су две исте женске маске над вецем изнад рељефа и три исте мушке главе постављене изнад прозора трећег sprata (Ђ. Sikimić, *Fasadna skulptura u Beogradu*, Beograd 1965, 89).

⁶⁹ ЈБ. Благојевић, *nav. delo*, 10.

⁷⁰ S. G. Vogunović, *nav. delo*, 1144.

⁷¹ Декоративни програм проџелја Ђојатове куће понешто наликује на Злоковићево фасде кућа Крсте Горчевића и Ђуре Богданића (1926) са уочљивим кубистичким одјесима, подстакнутим бројним делима које је чешко Уметничко друштво „Manes“ приказало на изложби у Београду 1925.godine (видети: З. Маневић, *Архитект Милан Злоковић*...10).

⁷² Б. Несторовић, „Постакадемизам у архитектури“...346; S. G. Vogunović, *nav.delo*, 170; К. Ђирић, *nav.delo*; А. Радованац, *nav. delo*.

⁷³ А. Игњатовић, „Две београдске куће архитекте Драгише Брашована“, *Наслеђе*, V–2004, 119–134.

⁷⁴ Б. Којић, „Друштвени услови...“ 89.

⁷⁵ Уз Брашована, reminiscencijama на Дуђевоу palatu у Veneciji у том периоду нагинјао је и продуктивни Florestano di Fausto (1890–1965), државни архитеката фашистичке Италије (видети: F. Di Marco, *Florestano Di Fausto, architetto del Mediterraneo*, Roma 2011).

⁷⁶ Ђ. Sikimić, *Fasadna skulptura*... 27–28.

⁷⁷ Б. Поповић, *nav. delo*, 762.

⁷⁸ А. Кадјевић, *Молир Коруновић*, Београд 1996.

⁷⁹ А. Кадјевић, *nav.delo*, 54–57; Д. Живановић, „Прилог проучавању историје и архитектуре зграде Контролног одељења Министарства пошта, телеграфа и телефона у Београду“, *Наслеђе*, III– 2001, 105–113; Т. Дамљановић, *nav.delo*, 82–86.

- ⁸⁰ А. Кадијевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908–1930)“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, 40–2012, 227–228.
- ⁸¹ В. Митровић, „Градитељски опус Даке Поповића (1886–1967)“, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине*, XX– 1999, 69–70; И.П.Р., Ада, Црква Вазнесења Господњег, у: *Споменичко наслеђе Србије*, Београд 2007, 87; V. Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, Novi Sad 2010, 205.
- ⁸² М. Јовановић, *Храм Светог Саве у Београду*, Београд 2005; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд 2007, 213–225.
- ⁸³ М. Ђурђевић, *nav.delo*, 21–23, 77.
- ⁸⁴ А. Кадијевић, „Милан Злоковић и тражења националног стила у српској архитектури“, *Годишњак града Београда*, XLII–XLIII–2000/2001, 213–224.
- ⁸⁵ А. Кадијевић, „Elementi ekspresionizma...“, 92.
- ⁸⁶ С. Тошева, *Архитекта Бранислав Којић*, Београд 1998, 26.
- ⁸⁷ Којић, *Друштвени услови...* 89.
- ⁸⁸ А. Кадијевић, „Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi...“, 95; С. Тошева, *nav.delo*, 25–26; В. Путник, „Фолклоризам у архитектури Београда (1918–1950)“, *Годишњак града Београда*, LVII–2010, 180–181; А. Бановић, *nav.delo*, 85.
- ⁸⁹ А. Кадијевић, „О архитектури спомен-обележја на Зејтинлику и Виду“, *Лесковачки зборник*, L–2010, 197–206; М. Мађановић, „О архитектури спомен-капеле на Зејтинлику“ (саопштење на симпозијуму „Дипломатија и култура Србије: стање и перспективе“ Београд 29. 6. 2015, у штампи).
- ⁹⁰ М. Ђурђевић, *nav. delo*, 19, 21.
- ⁹¹ З. Маневић, *Архитект Милан Злоковић...*10.
- ⁹² ЈБ. Милетић Абрамовић, *Архитектура резиденција и вила Београда 1860–2000*, Београд 2002, 142–143.
- ⁹³ Б. Несторовић, „Постакадемизам...“, 364–365; М. Просен, „Градитељски опус архитектке Александра Ђорђевића (1890–1952)“, *Наслеђе*, VII–2006, 170, 172.
- ⁹⁴ М. Просен, *nav.delo*, 173,
- ⁹⁵ М. Јанакова Грујић, *Архитекта Дразутин Маслаћ (1875–1937)*, Београд 2006, 54–59.
- ⁹⁶ V. Mitrović, *Arhitektura XX veka...*146–147.
- ⁹⁷ А. Кадијевић, С. Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац 1996, 42–43.
- ⁹⁸ А. Игњатовић, *Jugoslovenstvo...*268, 344; М. Медаковић, Ђ. Рађеновић, Ђ. Боровњак, *Николај Краснов, руски неимар Србије, 1864–1939* (каталог изложбе), Москва 2014, 52–54.
- ⁹⁹ *Isto*, 270–271.
- ¹⁰⁰ С. Тошева, *nav. delo*, 27–28.
- ¹⁰¹ Т. Дамљановић, *nav. delo*, 103–105.

Aleksandar Kadijević
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

**SERBIAN ARCHITECTURE IN 1926
– BETWEEN CONTINUITY AND REFORM**

Summary:

The availability of diverse sources, as well as all the more existing historiographical study of interwar epoch, provides the basis for the appearance of critical observations on Serbian architecture in 1926, developed within the Kingdom of Serbian, Croats and Slovenians. In phenomenological sense, it can be analyzed through the prism of its internal flash of insight expressed in the initiatives and reactions key actors (designers, purchasers, consumers, chroniclers and critics), and based on today's interest in understanding the past through narrow historiographical platforms from a distance problematize various aspects of the former building.

Primary starting at the distant medieval origins, as well as the closer Liberation epoch, Serbian architectural culture in 1926 in parallel continued its europeanization, creating the basis for a inevitable modernization reform. Ambitious and inspired, it was celebrated by authors of middle and younger generation – Dragisa Brašovan, Momir Korunović, Aleksandar Djordjevic, Milan Zloković, Branislav Kojic, brothers Krstic and Aleksandar Vasic, which succeeded to prolong the civilizational effectiveness of all directions.

Keywords:

architecture, 1926, Serbia, Belgrade, builders, works, ideas

(KATEGORIJA ČLANKA: NAUČNI ČLANAK – ORIGINALNI NAUČNI RAD)